

בחינה חדשה לפריסקו של משפט שלמה שבפומפיאה*

מאת

יוסף גוטמאן (ניו יורק)

א

בחודש יוני שנת 1882 גילה י. ב. די־רוסי בחורבות פומפיאה פריסקו אחד, שכינהו בשם משפט שלמה¹. הציור עשוי על דרך הסגנון הרביעי של פומפיאה (שנות 50—79 לספּה"נ). ואלה פרטי הציור: מימינו שלושה דיינים, זקניהם מגודלים והם לבושים טוגיות, יושבים בדין, וחבורה של חיילים עומדים מאחוריהם, קצתם הצל מעמעם עליהם וקצתם מבהיקים בקסדאות שעל ראשיהם ובשריונים שעל בתי־חזיהם. באמצעיתו של הציור, על גבי סדן, מוטל גופו הקטן של ילד, שעוד מעט וירים עליו הטבח את קופיצו. בקרבתו של התינוק עומדות שתי נשים. אחת מהן, שהיא אמו של התינוק, נפשה מדוכדכת מצער והיא כורעת ומתחננת לפני הדיינים, ואילו בעלת־הדין האחרת עומדת מוכנה לקפוץ וליטול את חצי גופו של הילד שפסקו לה בית־דין. מוטה כלשהו לצד אחד של המרכז, עומדת חבורה של צופים, שנפשם מיטלטלת בין הסקרנות והחרדה² (לוח ו', 2).

רוב החוקרים דעתם מסכמת, שציור זה הוא תמונת משפט שלמה³, והם סומכים את דעתם על שני טעמים: ראשית, הציור עשוי על דרך החֶטֶף

(* הריני חייב תודה לד"ר הדס ולד"ר אורלינסקי על שהנחוני בעצה טובה והאירו עיני בהערותיהם. אף אני מחזיק טובה לד"ר שפייזנהולר, לד"ר שטיין ולד"ר ספר על עזרתם.

1) J. B. Frey, "Les Juifs à Pompéi," *Revue Biblique*, XLII (1933) p. 376, n. 1.

2) A. Maiuri, *Roman Painting*, Editions Skira, Geneva, 1953, p. 114.

3) Cf. Frey, *op. cit.*, p. 375 ff. (3)

E. Cohn-Wiener, *Jüdische Kunst, Ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin, 1929, p. 107; R. C. Carrington, *Pompeii*, Oxford, 1936, p. 123; H. Rosenau, *A Short History of Jewish Art*, London, 1948, p. 52; P. Ducate, *Pittura, Etrusca Italo-Greca e Romana*, Novara,

וההזיה, שסבורים בה שתחילתה באלכסנדריה ושם גם היתה נוהגת, ומכאן שכל ציור שנעשה על דרך זו אינו אלא בבואה או העתק של המקור האלכסנדרוני⁴. והשנית, הואיל והיתה באלכסנדריה קהילה יהודית מרובת איכלוסים, שבה-תדלותה גם ניתרגם המקרא ליוונית (תרגום השבעים), והואיל והיתה גם שנתת ישראל באלכסנדריה, החוקרים למדים מכאן, שהפריסקו מפומפיאה הוא ציור-גוזמה (קאריקאטורה) אלכסנדרוני לסיפור שבתרגום השבעים. שנעשה בפומ-פיאה על-פי הזמנתו של בעל-בית בן אלכסנדריה⁵.

והנה הראיה שהציור על דרך ההזיה נולד באלכסנדריה והיה נוהג שם, באה במידה מרובה מתעודות, שנרמזו בהן דבר שימושו של הציור ההזייני באלכסנדריה. אבל אין שום עדות אמנותית או ספרותית, שדרך זו של ציור מקורה באלכסנדריה דווקא, או שהיא סגולתה המיוחדת של אלכסנדריה. שכן ידוע, שהציור ההזייני היה נוהג גם באנטיוכיה וברומי ובשאר מרכזים של העולם ההילניסטי⁶.

הסברה, שהציור שלנו הוא ציור-גוזמה אלכסנדרוני, אינה מתקבלת על הדעת מטעם זה, שהמקור שממנו שאב אותו ציור את תוכנו, תרגום השבעים, בדרך כלל לא היה ידוע לעובדי-האלילים⁷. יתר-על-כן, הואיל

1942, tav. 101; J. Leveen, *The Hebrew Bible in Art*, Oxford, 1944, pp. 61, 118; Maiuri, *op. cit.*, p. 114.

4) C. R. Morey, *Medieval Art*, N. Y., 1942, pp. 28-9.

5) Frey, *op. cit.*, p. 378.

6) M. Schapiro, *Review of C. R. Morey, Early Christian Art*, *Review of religion* (Jan, 1944), pp. 165—186.

7) M. Hadas, *History of Greek Literature*, New-york, 1950, p. 257 (7)

אומר, שהסגנון והלשון של תרגום השבעים עשוהו "ספר קשה ומשונה ליוונים מלקרא בו, ואין רמז בידנו שעיינו בו מישהו חוץ מן היהודים והגרים". לונגיניוס הוא העכו"ם הראשון הידוע לנו שהביא דברים מתוך המקרא בספרו "על הנעלה" (9.9); ע"י הרס, שם, עמ' 386. וירגיל אפשר ששאב את רעיונותיו המשיחיים, הבאים באקלוגה הרביעית, מן היהודים, בשעה שישב בחבל קאמפאניה, אף פטרוניוס יכול היה לסמוך על קוראיו שיבחינו בנאומיהם של הסורים והיהודים בחופה של קאמפאניה. Cf. M. Hadas, "Oriental Elements in Petronius", *American Journal of Philology* L (October, 1929), pp. 378—386. M. Hadas, "Aeneas and the Tradition of the National Hero", *American Journal of Philology*, LXIX (October, 1948), pp. 408—415. M. Hadas, "Virgil, Hebrew Prophecy and the Roman Ideal", *Commentary* (November, 1953), pp. 444—445.

והפריסקו הנידון הוא דוגמה שאין לה חבר באמנות של פומפיאה, קשה לשער, מה ראה אלכסנדרוני זה לחקות את הסיפור היהודי בתחום ביתו שבפומפיאה, נמצא, ההנחה שהציור הוא ציור-גוזמה אלכסנדרוני שתוכנו שאוב מתרגום השבעים, אין לה אסמכתא מספקת לא באמנות ולא בספרות.

ב

הקבלות למעשה משפט שלמה ידועות היו בעולם הקדמונים. מוצאים אנו דוגמאות של משפטים דומים בספרויות של סין, הודו וערב⁸. אף-על-פי-כן, יחיד הוא הסיפור המקראי שבס' מל"א ג', ט"ז ואילך, שיש בו קרבה ברורה לפריסקו שנמצא בפומפיאה.

גדולי חכמים, כגון ר"ל גינזברג⁹ ור"א ילינק¹⁰, סבורים שמעשה משפט שלמה מקורו בישראל, והסיפור ההודי הדומה לו, שבא בתוך סיפורי יאטאקה¹¹, העתק הוא מן הסיפור הישראלי. כנגדם גרסמאן¹² וגונקל¹³ אומרים חילוף הדברים. ומונטגומרי מפליג ואומר, שאפילו הנוסח היהודי שאול הוא, "אין כל טעם להכריע מאיזה תחום נשאל"¹⁴.

8) H. Gressmann, "Das Salomonische Urteil", *Deutsche Rundschau*, CXXX (Jan. — March, 1907), pp. 212—228. הוא מונה 22 נוסחאות של הסיפור.

9) L. Ginzberg, "Jewish Folklore; East and West", in *Independence, Converging and Borrowing in Institutions, Thought and Art*, Harvard Tercentenary Publications, Harvard, 1937, p. 105, n. 25

10) א. ילינק, בית-המדרש, וינה, 1873, כרך ה', עמ' נ"ג, כרך ו', עמ' ל', סימני י"ה, G. Salzberger, *Die Salomo-Sage in der Semitischen Literatur*, ב' והשווה גם, Berlin, 1907, pp. 52—53.

11) E. B. Cowell and W. H. D. Rouse, *The Jataka*, VI, Cambridge, 1907, p. 163 ff, והוא מעשה באשה שהניחה את ילדה על שפת הנהר, ושם נחטף בידי שיוה שטענה שהוא ילדה שלה. והנה באו האשה והשיוה לפני בודהא, והוא ציווה עליהן שיקרעו את הילד במשיכה, וכל אחת מהן תיטול את חלקה שיעלה בידה. האם סירבה לקבל את הדין והאלוהות החזירה לה את הילד. נוסח הודי מאוחר ביותר שווה בעיקרי סימניו עם הסיפור שבמקרא, ועי' גרסמאן, שם, עמ' 219, מס' 8.

12) Gressmann, *op. cit.*, p. 218.

13) H. Gunkel, *Das Märchen im Alten Testament*, Tübingen, 1921 pp. 144—6.

14) J. A. Montgomery, ed. H. S. Gehman, *The International Critical Commentary on the Book of Kings*, Edinburgh, 1951, pp. 109, 110, 112.

מבחינה אמנותית, תמונת משפט שלמה שבפריסקו הפומפיאי כמעט שאין לה בבואה באמנות העכומית בת זמנה¹⁵) או באמנות הנוצרית של הדורות שלאחריה, ולא מצאנו לה אלא דמיון קלוש אחד בציור המשפט שבא בכתה"י של ספר המקרא של סנט-פולוס (fol. 185 vo.), שהוא בן המאה הש' והוא העתק שיסודו באבות-הטפסים הלאטיניים הקדומים (לוח ו', 3). אף כאן, בדומה לפריסקו הפומפיאי, שלמה המלך יושב על דוכן מוקף חיילים, הילד מוטל על סדן, הטבח גרוזיגו מונף בידו, ואם הילד כורעת בתחתית הדוכן, ואילו האשה האחרת עומדת לפני הסדן ומצפה לשעה שיגורו את הילד לשניים.

החומר האמנותי שלפנינו אין בו בית-אחיה למסקנות מופלגות. העדות המקוטעת של הדמיון שבין הפריסקו הפומפיאי לציור שבכתב-היד של סנט-פולוס אינה מספיקה כדי זיהוי הפריסקו הפומפיאי כציור של משפט שלמה: אף-על-פי-כן יש לציין, שפרצופי פניהם של כמה מן הצופים שבפריסקו הפומפיאי נראים עלינו כשמיים.

ג

הכתובות שנחשפו בפומפיאה, דומה יש בהן רמז למציאותם של יהודים בכרך זה. בשתיים מן הכתובות הללו נזכר השם העברי מאריה, ובכתובת אחרת בא השם מרתא. אף מוצאים אנו על אמפורה אחת את השם פליכס יודאיקוס, ובמסרוטת-קיר בא הלשון "סדום, עמורה". לדעתו של פריי, שתי התיבות הללו הן דברי מחאה על "הפריצות המוסרית של העיר". ועוד כתובת אחרת, חקוקה באותיות שמיות, עדיין לא פוענחה¹⁶). הלשון garum castum, שנמצא חקוק על גבי כלים, הוא לדעתו של פליניוס (Nat. Hist. XXXI, 95), שמו של מין רוטב דגים שהיה חביב בייחוד על היהודים והם היו מתקינים אותו ואוכלים¹⁷). לאחרונה נחשף עמוד בפומפיאה, ובו חקוקים דברים מחזון יחזקאל¹⁸).

15) עי' פריי, שם, עמ' 379 וא' על כמה ציורים עתיקים, שהחוקו ציורים של משפט שלמה וזיהויים מוטל בספק.

16) J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, Rome, 1936, I: Europe, nos. 562—7. Cf. also Frey, *op. cit.*, pp. 365—384.

17) Cf. E. Munkacsy, *Der Jude von Neapel*, Zürich, 1937, p. 18.

18) F. V. Filson, "Were the Christians in Pompeii", *Biblical Archeologist* II (May, 1939), p. 15.

חוץ מן הרמזים שבכתובות הנ"ל, אנו יודעים שיישובים יהודים היו קיימים לאורך דרכי המסחר ונמלי הימים. אומרים, שבמחצית הראשונה של המאה הא' היו ברומא 20,000 יהודים בקירוב. היהודים הללו באו לחצי-האי הרומי, אם כסוחרים מן המרכזים ההילניסטיים, כגון אלכסנדריה ואנטיוכיה, ואם כעבדים שקנום להם עשירי רומי¹⁹).

ספק גדול הוא, אם היו נוצרים בפומפיאה בזמן קדום זה, שכן טרטו-ליאן (אפולוגיה 40) אומר, שלא היו נוצרים בקאמפאניה קודם לשנת 79 לסה"נ²⁰). ומה שנאמר במעשי השליחים כ"ח, י"ד, שפולוס השליח מצא "אחים" בפוטיולי בשנת 63 לסה"נ, אפשר שכוונתו ליהודים שהיו נוטים חיבה לנצרות.

הרי שמבחינת העדויות הארכיאולוגיות יש לנו על מה לסמוך, כשאנו מניחים שהיו יהודים יושבים בפומפיאה, כדרך שהיו יושבים בשאר ערים של חצי-האי הרומי.

מאיורי אומר, שלא היו אלא ערים מועטות בעולם הקדמון, שהיתה בהן "התלהבות מרובה כל-כך להצגות תיאטרוניות, כפי שהיתה בפומפיאה"²¹). ובאמת, כמה וכמה מציורי-הקירות שבפומפיאה יש בהם דמיון לתפאורות הבימה, ופעמים הרבה ברור שמקורם של ציורים אלה במחזות שהועלו על הבימה. והדברים אמורים בייחוד בסגנון הרביעי של הציור, שהפריסקו שלנו שייך לו²²). בזמנו של סגנון זה הגיעה אמנות הגרוטיסקה והקאריקאטורה לרום גילווייה בציור של חבל קאמפאניה²³).

על הבימה נתייחדו וניטפחו הגרוטיסקה והקאריקאטורה על-ידי המחזות האַטְלָאניים²⁴). מחזות אלו כבר ידועים היו בימים קדומים, ובאיזור קאמפאניה פיתחו אותם ומאוד נתחבבו על האוכלוסים.

19) H. Vogelstein, *Rome*, Philadelphia, 1940, p. 16 ff.

20) מובא אצל: A. Mau, *Pompeii, its Life and Art*, London, 1899, p. 18.

21) מאיורי, שם, עמ' 91.

22) שם, עמ' 49.

23) שם, עמ' 108; אחרים סבורים שהקאריקאטורות הללו מקורן ב-grylloi של אלכסנדריה.

ועי' דוקאטי, שם, עמ' XXVI.

24) "Atellanae fabulae" in Pauly-Wissova-Kroll, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertums-Wissenschaft*, Stuttgart, 1894, cols. 1914—1920.

ומה העולם האילי גילה עניין מרובה בתיאטרון, אף היהודים כך. יישובי היהודים שבתפוצות הגולה אף הם טיפחו את אמנות הדראמה. ואתה מוצא עדות לדבר בקטעים הספרותיים המועטים שהגיעו לידנו, בייחוד מאלכסנדריה²⁵). יחזקאל המשורר הטראגי, בדראמה שלו "יציאת מצרים", התאים את דברי תרגום השבעים לצורות הספרות האילית. קרבת לבם המרובה של היהודים יושבי הגולה לאמנות הדראמה נראית בכירור בחיבתו הגדולה של פילון לתיאטרון, ואף היא מתקיימת מעדותה של כתובת עתיקה שבאה בתיאטרון העירוני של מילטוס, שממנה אנו למדים שמחלקה מיוחדת באותו תיאטרון היתה מיועדת ליהודים²⁶). ולא זו בלבד, אלא מחברה של איגרת אריסטוטיאה מייעץ לקוראיו שיהיו "צופים במחזות שמעלים אותם על הבימה כהלכתם, וישוו לנגד עיניהם את חזיונות החיים המתוארים בטוב טעם ובצניעות"²⁷).

מכאן אתה אומר, שהיהודים שבאותו זמן סיגלו את הסגנונות הספרותיים של המקומות שישבו שם וכתבו בסגנונות אלו מחזות שחונכם שאוב מן המקרא. ואם-כן יש מקום לסברה, שהפריסקו הפומפיאי של משפט שלמה הוא בבואה של מחזה מקראי, שאפשר נערך בתבניתם הלא-ספרותית של מחזות-ההתולים האטלאניים. והרי כבר אמרנו קודם, שהציור בפומפיאה, ובייחוד בזמנו של הסגנון הרביעי, פעמים הרבה היה נוטל מן המוכן ממחזות שהועלו על הכימה. הראשים המשונים, הדומים לראשי גמדים, הבאים בפריסקו של משפט שלמה, שהיו כחידה בעיניהם של כמה מן הסופרים שנוקקו לעניין זה, דומים הם לציורי פרצופיהם של שאר שחקנים שמצאנו בפריסקאות אחרים. בידוע, שבמחזות שהועלו בתיאטרון הרומי היו משתמשים במסכות. ואפשר הפרצופים הנלעגים שבפריסקו שלנו אינם אלא מסכות שהליטו את פני השחקנים במחזה²⁸). כל הטעמים הללו מסייעים להשערה,

25) R. Marcus, "Hellenistic Jewish Literature," in *Jewish People, Past and Present*, Jewish Encyclopedic Handbooks, III, New York, 1952, pp. 47-49.

26) E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York, 1953, Vol. I, p. 22, n. 58.

27) M. Hadas, *Aristeas to Philocrates, Letter to Aristeas*, Dropsie College Edition, Jewish Apocryphal Literature, New York, 1951, p. 211-212.

28) עיי' מאיורי שם, עמ' 93 וא'. אני מחזיק טובה לר"ר הדס שהעמידני על מחזות-ההתולים האטלאניים.